

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2022/2

Szakmai védnökök

Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

Szerkesztők

Bozsoki Petra
Kucserka Zsófia
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő

Pap Balázs

Borítóterv

Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó

a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

KUCSERKA ZSÓFIA

Lehet-e a nőknek humora?

Humorelméletek és a női testfelfogás viszonya a 19. századi magyar irodalomban 9

TÁRSALKODÓ

PAP BALÁZS

Változatok és változtatások

Sztárai Mihály 23. zsolttára 27

ETLINGER MIHÁLY

Nyomtatványok, kéziratok és másolói tipológia

A 16–17. századi magyar versek szöveggyűjteményéhez 37

KRITIKAI LAPOK

BARTÓK ISTVÁN

„Betű szerint való magyarság”: Férfias kezdeményezések a középkorban

(BARTÓK Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A Pray-kódextől az Érdy-kódexig*, Bp., Argumentum–ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2021 [Műhelytanulmányok, 7].) 47

FAJT ANITA

A hallgatás művészete

(ÖTVÖS Péter, *Az otthon elhagyása, félelem és reménység: „Elég nehéz, hogy egyedül vagyok”*, Bp.–

Eger, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Egyetem–MTA Könyvtár és Információs Központ,

2021 [Kulturális örökség].) 53

OWAIMER OLIVER

Húsz év múlva

(SZILÁGYI Márton, *Az íróvá válás mikrotörténete a 19. század első felében: Lisznyai Kálmán és az*

„irodalmi gépezet”, Bp., Reciti, 2021 [Vitae, 3].) 65

HAVASRÉTI JÓZSEF

„Aranykor” és „kisiklás”: Klaniczay Tibor és a Rebakucs öröksége

(ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, *A reneszánsz reneszánsza: Beszélgetések Klaniczay Tiborról és a reneszánsz-*

kutatásról, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021 [Ma-

gyar Történelmi Emlékek: Értekezések].) 73

A tanulmányok összefoglalói / Abstracts 87

A lapszám szerzői 91

Havasréti József

„Aranykor” és „kisiklás”: Klaniczay Tibor és a Rebakucs öröksége

ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, *A reneszánsz reneszánsza: Beszélgetések Klaniczay Tiborról és a reneszánszkutatásról*, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021 (Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések).

1. Bevezető

A *Reneszánsz reneszánsza* kötet rendkívül ambiciózus tudományos vállalkozás: az Ács Pál és Székely Júlia által készített, majd sajtó alá rendezett harmincöt interjút, valamint két rövid emlékező szöveget (Ritoókné Szalay Ágnes, illetve Sántha Teréz tollából) tartalmazó, gondosan jegyzetelt, névmutatóval, illetve értékes fotóillusztrációkkal is ellátott könyv a magyar irodalomtörténet-írás egyik meghatározó fejezetének összetett képét nyújtja. A középpontban Klaniczay Tibor alakja és életműve helyezkedik el, melyhez kapcsolódva egyfelől a hazai reneszánsz- és barokk-kutatás műhelytitkairól, másfelől e kutatások intézményesülésének, kutatói hálózatba szerveződésének részleteiről értesülhetünk. Klaniczay pályaképét a kötet ürügyén nem szeretném áttekinteni, az egyes beszélgetések, valamint a Klaniczay Tiborról készült megemlékezések tartalmazzák azt. Szellemi kisugárzása, nagy témái (Balassi Bálint, Zrínyi Miklós, a korszakképzés problémái, a manierizmuskutatás, az akadémiai mozgalom stb.), intézményépítő törekvései erősen meghatározták azt a több évtizedes korszakot, melyet Ács Pál és Székely Júlia az interjúk segítségével faggat. E korszakot érthetjük tágabban: mondjuk 1954-től (amikor Klaniczay első Zrínyi-monográfiája megjelent) napjainkig; vagy szűkebben: az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályának (továbbiakban: Rebakucs) történetét értve ezalatt.¹ 1969 áprilisában kezdődtek el a később legendássá vált szerdai felolvasóülések (119, Sántha Teréz), maguk a kötet szerkesztői pedig az 1970 (a sárospataki manierizmuskonferencia) és 1992 (Klaniczay Tibor halála) közötti időszakban jelölik meg a könyvükben áttekintett események időbeli fesztávját. Többszörös fénytörésben látjuk a dolgokat: a személyes emlékek mellett egyrészt a tudományos eredmények, másrészt az akkori időket jellemző kultúrpolitikai kontextusok jelennek meg az elmondottakban.

¹ Az 1969-ben megalakult Reneszánsz-kutató Csoport 1970-től működik Reneszánsz Osztályként. Klaniczay Tibor 1973 és 1992 között vezette az osztályt. Az osztályhoz tartozó kutatók, illetve a velük együttműködő informális kutatói hálózat népszerű nemhivatalos neve a Rebakucs (értsd: „Reneszánsz-Barokk Kutatócsoport”).

Klaniczay Tibor (ambícióinak, tekintélyének, személyes kisugárzásának és persze képességeinek köszönhetően) nagyon eredményesen kapcsolta be a nyugat-európai tudományos körökbe a hazai reneszánszkutatást. „Klaniczaynak nyilvánvalóan messzemenő személyes szerepe volt mind a nemzetközi színvonallal való összemérhetőséget kiküzdő szemléleti, módszertani, intézményes és technológiai változásokban, mind a nagy tematizáló erejű fogalmaknak a vizsgálódás egy-egy centrumpontjaként való megnevezésében, a konferenciák tárgyköreinek illetően kijelölésében.”² Céljai többfélék voltak: a régimagyar irodalomtörténet-írás nemzetközi rangra emelése, a magyar reneszánsz európai jelentőségének nemzetközi elismertetése, továbbá (mint erre a kötet interjúi rámutatnak) azon törekvése, hogy a keze alatt működő kutatókat kiragadja az államszocialista akadémiai élet szűkös viszonyai közül, és a nyugati tudományos mércékkel kompatibilis teljesítmények létrehozására serkentse őket. Hatvanas években kiadott írásai tanúsítják, hogy mennyire foglalkoztatta – talán nyomasztotta is – egyrészt a magyar irodalomtudomány nemzetközi elszigeteltsége, illetve nemzeti bezárkózása, másrészt az a tudat, hogy Nyugaton a kelet-európai térség (benne Magyarország) kultúráját csupán a nyugati műveltség valamiféle gyarmatosított külterületének tekintik.³ Tudomány-szervező munkásságának középpontjában e két hátráltató tényező meghaladása állt. „A magyar irodalom értékeit, izgalmas kérdéseit akkor tudjuk a nemzetközi tudományosság számára is érdekessé tenni, ha egyetemes összefüggésekbe állítjuk, ha bemutatjuk az általános európai fejlődés magyar megfelelőit, illetve a magyar és a kelet-európai irodalmak különleges vonásait, jellegzetességeit” – írta egyik kongresszusi beszámolójában.⁴ Ennek reprezentatív példája a kötet több helyén is részletesen tárgyalt 1982-es schallaburgi „Matthias Corvinus” kiállítás, mely először tudatosította a nemzetközi közvéleményben a magyar reneszánsz fontosságát.⁵

Törekvéseinek legfontosabb partnereként a szegedi egyetem régi magyar tanzséke tűnik fel, a hasonlóan nagy formátumú mesterrel: Keserű Bálinttal. Keserű Bálint, illetve a kezdetben Szegeden oktató Kovács Sándor Iván, majd tanítványai (Balázs Mihály, Ötvös Péter), valamint a rövid ideig ugyancsak Szegeden tanító Horváth Iván nevelték ki azt a több generációt átfogó kutatógárdát, melynek köszönhetően az Intézet mellett Szeged vált a legjelentősebb – és markáns tudományos profillal rendelkező – „régimagyaros” műhelyé. Fontos látni, hogy a Rebakucs nem csupán tudományos műhelyként, hanem sajátos szubkultúráként is felfogható; e szubkultúrát meghatározta néhány kiemelkedő tudós személyiség (Klaniczay Tibor, Stoll Béla, Pirnát Antal, Szörényi László és mások) jelenléte, továbbá a rendezvények: a friss eredményeket megvitató műhelybeszélgetések Budapesten és Szegeden (a sokat emlegetett „keddek” és „szerdák”), a Rebakucs-konferenciák, ezenfelül

2 KECSKEMÉTI GÁBOR, *A reneszánszkutatás magyar szakmai közösségének megteremtése és fél évszázados története*, ItK, 2020/1, 3–22, 16.

3 KLANICZAY TIBOR, *Az utrechti kongresszus* (1961) = K. T., *Marxizmus és irodalomtudomány*, Bp., Akadémiai, 180–194, 180; KLANICZAY TIBOR, *Egy kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet lehetőségei* (1962) = *Uo.*, 195–208, 197.

4 KLANICZAY, *Az utrechti kongresszus...*, i. m., 192.

a konferenciák részét képező kirándulások vagy az obligát csasztuskaénekléssel végződő záróvacsorák.

2. Marxizmus

Klaniczay marxista irodalomtörténész volt. Első jelentős munkáját, 1954-es Zrínyi-könyvét még erősen áthatotta a korszak kincstári marxizmusa, az ideológiai klasszikusokra (köztük Sztálinra) történő kötelező hivatkozásokkal.⁶ A *Reneszánsz reneszánsza* kötet beszélgetései hol némi gúnnyal, hol iróniával idézik fel az ifjú Klaniczay emlékezetes megnyilvánulásait, a csínytevéssel határos esetektől kezdve (mint a múzeumokban kötelezően kifüggesztendő, általa kitalált Lenin-idézet) a bürokratikus túlbuzgóságból eredő rendelkezésekig. A pálya e korai szakaszán túllépve írásait és megfontolásait továbbra is meghatározta, hogy figyelembe kellett vennie az ortodox marxizmus itthoni hegemoniáját és az ebből származó kényes kérdéseket. Ebben szaktudományos megfontolások és irodalompolitikai manőverek egyaránt közrejátszottak: miként lehet szakszerű irodalomtörténet-írást művelni egy kizárólagosan üdvözítőnek kikiáltott ideológia keretein belül, másrészt megtisztítani az irodalomtörténet-írást a marxizmus sallangjaitól.

Törekvéseit az egyensúlyra törekvés, a körmönfont gondolkodás, a diplomatisus előrelátás egyaránt jellemezte. Szakmája védelmében ki kellett mutatnia, hogy a régi magyar irodalom jól illeszkedik a „haladó” hagyományok sorába (Ács–Székely: *Bevezetés*, 15–16.), noha „fejlődés” és „haladás” megkülönböztetése, továbbá a „haladó hagyományok” kategóriája maga sem volt más, mint ideológiai konstrukció. „Sokat tett azért, hogy a szocializmus viszonyai között és a marxizmus világában a régi magyar kultúra, a középkori, reneszánsz kultúra, az egyházi műveltség, és nagyon sok minden más benne maradjon a kánonban, benne maradjon az egyetemi oktatásban, és meg is becsüljék” (43, Klaniczay Gábor). Marxizmusa mégsem volt képmutatás: valóban termékenynek tekintette a marxizmus felől érkező, jellemzően kultúraszociológiai inspirációkat, a stíluskutatás „társadalmiasítását” (487, Galavics Géza), amit egyébként a nyugati művészetszociológia egyes képviselői, többek közt Hauser Arnold is vallottak.⁷

Másféle példát jelent a *Spenót* általa főszerkesztett, részben szerzőként is jegyzett első köteteinek koncepciója. Klaniczay érdemének tekinthető, hogy a rohammunkában elkészített hatkötetes, az akkori hivatalos irodalomtörténeti álláspontot képviselő sorozatnak csak az általa szerkesztett első két kötetét tekinti máig érvényes teljesítménynek a szakma. „A *Spenót* az ő koncepciója szerint készült nagyjá-

⁵ *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541: Ausstellung auf der Schallaburg vom 8. Mai bis 1. November 1982*, Hg. Gyöngyi TÖRÖK, Wien, Niederösterreichisches Landesmuseum Eigenverlag, 1982.

⁶ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1954. (Sztálint illetően lásd *Uo.*, 3, 214, 316.)

⁷ Lásd ehhez Hauser első könyvéről írt recenzióját: KLANICZAY Tibor, *A művészet és az irodalom társadalomtörténete* (1971) = K. T., *Hagyományok ébresztése*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 410–419.

ból, úgyhogy átlátta az egészet, az összes stíluskorszakot, műfajt, személyeket, poétikát, retorikát, mindent” (70, Jankovics József). Noha napjainkra a *Spenót* számos fejezete tűnhet elavultnak, elkészültek a régimagyaros részek szerzői igyekeztek megvalósítani az akkor lehetséges maximumot. „A mai fiatalok sokszor megakadnak azon, hogy a hatkötetes szintézisben még az osztályszemlélet itt-ott mennyire hangsúlyos. De akkoriban az óriási előrelépés volt ahhoz képest, ami a hatkötetes *előtt* volt” (404, Bitskey István). A régi magyar irodalom kutatásának sajátos helyzete a kutatói szabadságot és a szakmai autonómiát illetően egyszerre jelentett előnyöket és hátrányokat. A régiséghez kapcsolódó olyan képzetkörök, mint a feudalizmus és a vallásosság a korabeli marxizmus szemében a „reakció” szinonimájának számítottak. Előnyt jelentett, hogy tudománypolitikai szempontból a régi magyar irodalmat nem tekintették különösebben fontosnak: nehezen volt átpolitizálható. Kutatása nem volt „harci kérdés”, kívül esett a Pándi–Király–Szabolcsi triumvirátus által leuralt territóriumokon.⁸ A régi magyar irodalom kutatásától elválaszthatatlan forráskiadás és a textológia sem vonzotta különösebben a korszak karrieristáit. Klaniczay idején beköszöntött a régimagyaros kutatások valamiféle aranykora, mely egybeesett a Kádár-korszak irodalomtörténet-írásának (mai, nemszép szóval) „nemzetköziesítési” hullámával is. A látványos eredmények részben Klaniczay szakértelmében, részben pedig az általa irányított szerzői gárda igényességében kerekedtek.⁹

A *Spenót* első kötetének legvitatottabb részét a Képes Géza által jegyzett ősköltészeti fejezet alkotta. „Légből kapott fantazmagória az egész” – jegyzi meg Voigt Vilmos (388.). Ezt a részt legtöbbször tudománytalannak, felesleges ballasztnak tartották, másrészt viszont egyes diplomáciai húzásnak. Az ősköltészet-fejezet azt hangsúlyozta, hogy a régi magyar irodalom olyan kollektivisták kultúrájában (az osztály nélküli társadalom víziójában) gyökerezik, mely a marxizmus klasszikusai szemében eszménynek számított.

„Nem gondolnám, hogy mint Horváth János-tanítvány komolyan gondolta volna azt, amit a *Spenót*-ban leírt, ő is tudhatta, és más területeken tartotta is, hogy forrás nélkül nem lehet biztos állításokat tenni. De a szakma védelmében szüksége volt erre a korszakra. Gondoljunk bele a szovjet hódoltság első éveibe, amikor az egész szakmánk tele volt klerikális reaktorokkal. Viszont itt volt az ősköltő, aki őskommu-

8 Némi malíciával persze azt mondhatjuk, hogy a régimagyaros területeket viszont Klaniczaynak sikerült „leuralnia”, csak ő nem Aczél György, hanem a nyugati centrumok felé nyitogatta csápjait.

9 A gárda egy része egyébként távol állt bármiféle marxista-kommunista ideológiától. Klaniczay számos félreállított egyházi embert, volt szerzetestanárt és egyéb „osztályidegen elemet” is foglalkoztatott a Rebakucs kutatásaiban. Ez részben emberi-szolidáris gesztus volt, de ugyanilyen fontos volt e tudósok speciális szakértelme, az egyházi-teológiai műveltség vagy a mind ritkább latintudás.

nista, nem jobboldali elhajló, revizionista stb. Ott áll a történeti sor elején, ezért nem lehet kihagyni” (352, Jankovits László).¹⁰

3. Manierizmus

Klaniczay életműve számos olyan vonatkozással rendelkezik, melyek a szakterületén kívül eső diszciplínák művelőit is érdekelhetik. Ilyen a manierizmuskutatás, mely példászerűen foglalja magába az eddig felvetett szempontokat: marxizmus és szaktudomány, magyar jelenségek és nemzetközi horizont, nemzeti irodalomtörténet-írás és komparatisztika összekapcsolását.

„Papa [értsd: Klaniczay Tibor] megpróbált Hauser Arnold segítségével egy olyan korstílusfogalmat kidolgozni, aminek volt valamiféle szociológiai háttere. Azt rendszerbe helyezte, és az átmeneti kor sajátos stílusát is megpróbálta jellemezni. Részéről ez egy elméleti jellegű vállalkozás volt, amihez hozzá lehet tenni, hogy ő nem volt igazán elméleti ember” (38, Klaniczay Gábor).

Noha a manierizmuskutatás itthoni felfutását elsősorban Klaniczay hatásával szokás összekapcsolni, a nála idősebb, de a barokk stílustörténeti vizsgálódások iránt ugyancsak nyitott kutatók már korábban is foglalkoztak ezzel, például Bán Imre.¹¹ Ugyanakkor kétségtelen, hogy nagyrészt Klaniczay hatására vált a régimagyaros kutatások egyik fő kérdésévé a manierizmus. A sárospataki konferencia (és Klaniczay nagyszabású nyitóelőadása) igen nagy erővel hívta fel a figyelmet a manierizmus kutatásának izgalmas történeti és elméleti perspektíváira.¹²

A reneszánsz és a barokk közötti átmeneti korszakot mint válságkorszakot jelölő manierizmus fogalma és problémája Max Dvořák 1920-as El Greco-előadásától kezdődően látványos karriert futott be mind a művészettörténet-, mind az irodalomtörténet-írásban.¹³ Kétségtelen, hogy manierizmus iránti érdeklődésével Klaniczay egy akkori intellektuális divatáramlathoz is csatlakozott; e körülmény is okozhatja, hogy a visszaemlékezők közül többen efelett inkább csak fanyalognak. A manierizmus iránti érdeklődés összekapcsolódott Hauser Arnold monumentális összefoglaló munkáinak népszerűségével, ugyanakkor sokan e könyveket (nemzetközi siker ide vagy oda) túlértékeltnek tartották, illetve tartják mind a mai napig. Hauser megítélése valószínűleg Klaniczay manierizmuskutatásainak mostani megítélésére is visszahat. A fanyalgás egyik oka talán Hauser marxista elkötelezettsé-

10 Vö. JANKOVITS László, *Mikor, hogyan kezdődött? = A magyar irodalom történetei, I, A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza, Bp., Gondolat, 2008, 18–35, 26.

11 BÁN Imre, *Rimay János összes művei*, It, 1956/1, 235–240, 239.

12 KLANICZAY Tibor, *A reneszánsz válsága és a manierizmus*, ItK, 1970/4, 419–450; valamint BÁN Imre, *A magyar manierista irodalom*, ItK, 1970/4, 451–465.

13 Lásd ZUH Deodát, *Hauser Arnold és a manierizmus historiográfiája mint válságtan*, Korunk, 2015/6, 47–53.

gében keresendő, de fontosabbak ennél a szakmai kifogások: Dvořák-epigon, ügyes kompilátor, irodalmi tájékozottsága elavult, filológiai szempontból megbízhatatlan.¹⁴

Hauser – nem előzmények nélkül – egyrészt a reneszánsz válságaként értelmezte a manierizmust, másrészt a modern művészet (mindenekelőtt a szürrealizmus) valamiféle prefigurációjaként.¹⁵ „Bialostockinál és bizonyos értelemben Hausernél is a manierizmus tulajdonképpen a múltra visszavetített szürrealista válságérzetnek a szinonimája” (501–502, Marosi Ernő). Az avantgárd dal vont párhuzamok gondolatébresztők ugyan, de a szigorúbb és filológiaiabb megközelítések számára túl spekulatívak: „azt a dolgot, hogy a manierizmus a modern művészetnek a mintaesete, nyugodtan ejthetjük” (500, Marosi Ernő). A korszakképzési problémaként értett manierizmus kutatásának egyik tipikus felvetése volt: vajon léteznek-e a történelmi folyamatok felett álló „örök” stílusok. Ezt a koncepciót mint a német szellemtörténet káros örökségét az akkori marxista felfogás (Klaniczay és Bán Imre is) elutasította.¹⁶ Problémát jelentett, hogy a német manierizmuskutatásban fontos szerepet játszottak az olyan erősen spekulatív (a hazai marxista terminológiában irracionálisnak tartott) mozzanatok, mint a bizarr, a groteszk, a mágikus, az okkult, a pszichotikus jelenségek túlhangsúlyozása, illetve az „örök manierizmus” és az „örök barokk” fentebb említett elgondolásai.¹⁷ Mindez rossz fényt vetett a hatvanas évek hazai barokk-kutatásaira: „egyekben még mindig lappang olyan feltételezés, hogy barokról beszélni a szellemtörténet felidézését jelenti”.¹⁸ Ezzel Klaniczaynak is számolnia kellett, a *Spenót* korszakolásában ugyanis (akkoriban merésznek mondható módon) önálló fejezetet kapott a barokk.

Néhányan azért bírálták Klaniczay kutatásait, mert az őt inspiráló Hauser Arnoldot csak felületes divatszerezőnek tartották (mint Marosi Ernő), mások azért, mert a korszakképzés problémáit érdektelennek tekintették (mint Horváth Iván). Marosi úgy látta, hogy a manierizmus eleve nem volt sem érdekes, sem releváns probléma (500.). Horváth Iván szerint a manierizmus addig volt fontos, amíg Klaniczay tekintélyt kölcsönzött neki. „Amióta meghalt, azóta ezt a szót, hogy manierizmus, szinte ki se ejtette senki a száján, de amíg élt, addig a manierizmus jött a csapból is” (317.). Ugyanakkor a manierizmusprobléma Horváth Iván számára

14 Lásd RADNÓTI Sándor, *Autonómia – heteronómia: Hauser Arnold életművéről, születésének századik évfordulója alkalmából*, Holmi, 1992/12, 1890–1895.

15 Lásd HAUSER Arnold, *A modern művészet és irodalom eredete: A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta*, ford. GÖRÖG Lívia, Bp., Gondolat, 1980, 14; valamint lásd a mű szürrealizmus-fejezetét (Uo., 467–479).

16 KLANICZAY Tibor, *A művészeti stílusok helye a marxista kutatásban* (1962) = K. T., *Marxizmus és irodalomtudomány, i. m.*, 66–109, 103; valamint (az ezzel szinonim „örök manierizmusról” szólva): Uő, *A művészet és az irodalom...*, i. m., 415; illetve BÁN Imre, *A barokk = A barokk*, szerk. BÁN Imre, Bp., Gondolat, 1963, 5–37, 10, 11, 27.

17 Lásd például: Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1948), Tübingen–Basel, Francke, 1993; valamint: Gustav René HOCHE, *Die Welt als Labyrinth: Manier und Manie in der europäischen Kunst*, Hamburg, Rowohlt, 1957.

18 KLANICZAY Tibor, *Az irodalomtörténeti szintézis néhány elvi kérdése* (1962–1963) = K. T., *Marxizmus és irodalomtudomány...*, i. m., 36–65, 47.

sem volt teljesen közömbös: „olyan volt, mint amit Bojtár Endre elemez az egyik tanulmányában: »hurrá, ÁÁÁ! – felkiáltójel. Hurrá, ÁÁÁ? – kérdőjel« – a jelentés változásairól ír, amikor a végén álló felkiáltójelet kérdőjelre cseréli. Ezt csinálta a manierizmus a reneszánszal. Ezeket azért szerettük” (326.).

A Kádár-korszak irodalmi kultúrájában fontos szerepet kapott a parabolisztikus beszédmód kérdésköre. A jelenség nem csupán olyan művekre értendő, mint például Spiró György *Ikszek* című 1981-es nagyszerű regénye, mely ellenzéki és hatalompárti értelmiség, nemzeti szuverenitás és idegen megszállás viszonyának kényes kérdéseit a lengyel nemzeti színjátszás hőskorára vetítette vissza, hanem a szaktanulmányokra is. A *Reneszánsz reneszánsza* kötet megszólalói közül többen a régimagyaros szaktanulmányokat is politikai paraboláknak látták: vallási eretnekesség = politikai máskéntgondolkodás; a reneszánsz válsága = a marxizmus válsága. „[É]rdekes ívet írnak le nagy késő reneszánsz- és sztoicizmus-tanulmányai, a politikai allegorizálás szellemétől (a későreneszánsz platonizmus a szélsőbalos ellenzék, a jezsuita arisztotelianizmus a Párt, a sztoikusok a Ménesi útra húzódozó szellemi elit) a későbbi írások elfogulatlan eszmetörténeti megközelítéséig” (182, Bene Sándor). Horváth Iván hasonlóképpen fogalmaz: „A nagy marxi modell kisiklott, szocializmus helyett nemzetiszocializmus lett itt, bolsevizmus ott, és akkor elkezdtek érdeklődni azok, akik igazi baloldaliak voltak, hogy mi van, és a manierizmus, gondolom ennek lehetett gyümölcse. A reneszánsz kisiklása” (321–322). Ács Pál ugyancsak a marxizmus válságát közvetve leíró parabolisztikus beszédként értelmezi a manierizmuskutatás válságkonceptióját: „A reneszánszt kétségtelenül sokan a marxizmus fénykorával azonosították, a manierizmust pedig a marxizmus válságával, és akkor ez egy parabolikus beszéd volt” (326). Az efféle megközelítések sajátos kordokumentumok is egyúttal: elsősorban a mai „ötvenpluszos” és afölötti generáció értelmezési beidegződésein alapulnak.

4. Elmélet és filológia

Érdekes és tanulságos kérdéskör a *Reneszánsz reneszánsza* kötetben belül filológia és elmélet viszonyának megítélése. A Rebakucs működésének igen jelentős részét képezte a szűkebb értelemben vett filológia: a szövegek gondozása, javítása, közreadása, kommentálása. A műhelyen belül a hazai textológia legnagyobb mesterei tevékenykedtek, akiknek jelentős részét az irodalomelmélet fejleményei nem különösebben foglalkoztatták. Ezt Ács Pál is kiemeli Voigt Vilmost faggatva: „A neved [...] a nagyon újszerű, nagyon modern, nagyon avantgárd szemlélettel kapcsolódott össze. Klanczayék sose voltak ilyenek. Ők mindig egyfajta konzervatív iskolát képeztek. [...] Stoll Béla, meg mondjuk Komlowszki, meg a többiek egyfajta konzervatív faktológiát műveltek. De mégis jól tudatok együtt dolgozni” (391.). Textológia versus esztétikai érzékenység dilemmáját Petneki Áron is felvetette:

„Szóval épp a legnehezebb munka volt lenézve. Amikor az ember egy lábujgyzetért három napot szaladgál ide-oda-amoda, vagy esetleg több

hetes külföldi kutatás után találja meg a megoldást. Embertelen munkának is nevezhetem, hiszen hihetetlen háttértudást és precizitást igényel. Ezt valóban nem lehet költői lendülettel csinálni. Az nagyon jó, ha az ember a költői poézis felől is ráérez, mondjuk egy RMKT-ban közlendő műre, de a mikrofilológia nem pontosan erről szól” (107).

E megjegyzések (legalábbis részben) azon felismerésekhez, sőt, vádakhoz is kapcsolódnak, melyek a 2003-ban lezajlott filológiavita idején és kontextusában fogalmazódtak meg.¹⁹

A textológia prioritása nélkülözhetetlen volt a régi magyar irodalom (és általában véve a régi magyar műveltség) tudományos feldolgozásának mai szemmel nézve szinte hihetetlen léptékű és eredményességű munkájában. A budapesti és a szegedi kutatók sorra tették közzé az addig hozzáférhetetlen szövegeket az immár fogalommal vált kiadványsorozatokban.²⁰ Ennek során a Rebakucson belül kikristályosodott valamiféle látens kézirat tudomány, melyet később Stoll Béla összegzett sokat idézett tanulmányában.²¹ A Reneszánsz Osztályon Klaniczay mellett talán legnagyobb tekintélyt élvező Stoll köztudottan idegenkedett a textológián kívül eső területektől (szintézisalkotás, monográfiarész, műértelmezések létrehozása); ezt a könyvét is csupán kandidátusi fokozatának elnyerése céljából, szinte kényszer hatására fejezte be. Dávidházi Péter recenziója viszont éppen Stoll ürügyén tett kísérletet a textológia rangjának megóvására, hangsúlyozva a Stoll könyvéből következő elméleti tanulságokat.²² Noha Klaniczay maga is irodalomtörténésznek számított, nem teoretikusnak (101, Kőszeghy Péter), a szintézist, a nagy összefüggések felrajzolását a Rebakucs idősebb nemzedéke előszeretettel hagyta rá. „Klaniczay nagy szintetizáló képessége bizonyos értelemben a mezőnyt kényelmessé tette. [...] Tehát arról van szó, hogy mi csináljuk meg a magunk dolgát. Legyünk rendkívül alaposak, profik, precízek, filológiailag kikezdhetetlenek, minden tekintetben tökéletesek, majd aztán a nagy összefüggésrendszerben ő úgyis elhelyezi ezt a dolgot” (237, Balázs Mihály).

Az elméleti törekvéseket illetően fontos látni, hogy a hetvenes évek a strukturalizmus hazai térhódításának ideje is, a nyolcvanas évek pedig már az elméleti pluralizálódás időszaka: a recepcióesztétika, a hermeneutika, a pszichoanalízis, a posztmodern megközelítés stb. mind egyértelműbb elfogadásával. A Rebakucs kö-

19 Kulcsár Szabó Ernő 2002-es írásához (*A látható nyelv elkülönítése: filológia és hermeneutika*, *Literatura*, 2002/4) számos hozzászólás született, többek között Bene Sándor, Dávidházi Péter, Horváth Iván, Kecskeméti Gábor, Szilasi László, Takáts József tollából.

20 A *Régi Magyar Költők Tára*, a *Régi Magyar Nyomtatványok*, a *Régi Magyar Drámai Emlékek*, a szegedi *Adattár* sorozat vagy a Klaniczay által indított „Főirány” kötetek (utóbbihoz lásd a Petneki Áronnal és Kőszeghy Péterrel készült interjúkat).

21 STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a régi magyar irodalomban* (1987) = *Filológia: Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2003³, 154–210.

22 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy tudomány önarcképe* = D. P., *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 226–237.

zegén és a hozzá kötődő kutatói hálózat tagjain ez érthető módon kevésbé hagyott nyomot, egyrészt a filológia és a szövegkiadás prioritása, másrészt a jelentős generációs különbségek miatt is. A kivételek között említendő (az egyszerűség kedvéért a kötetben megszólalók közül választva) Horváth Iván munkássága, aki különbséget tett az irodalmi konvenciók története, a művek formálisan megragadható struktúrája, illetve a mű befogadásával együtt járó esztétikai élmény között; utóbbi vizsgálatát az esszéistákra és egyéb széplelkekre hagyva. Új utakat keresett a hivatalos irodalomtudomány dogmatikus marxizmusa, valamint a régimagyaros csoportot jellemző elméleti érdektelenség között.

„Műszereket adtak a kezünkbe, szemléletet adtak. Nem működött már az, hogy amit az iskolában tanultunk, hogy van a feltörekvő burzsoázia, és akkor azt szolgálja ki az író, vagy van a hanyatló burzsoázia, akkor azt kritizálja az író. Körülbelül ez a két eset volt, amire egy verselemzést illetet kifuttatni. A hivatalos irodalomtudomány nagyon kevés eszközt adott, és semmi olyat, amivel be lehet kukucskálni az író műhelyébe, a műfogásait megnézni” (310–311).

Törekvései jól látható kontrasztot képeztek a Rebakucs filológiai konzervativizmusához képest; így jöhetett létre a kép, hogy amit Horváth Iván képvisel, az „a szakma avantgárd oldala” (286, Szilasi László).

A filológia ügye és helyzete (az Ács–Székely-kötet megszólalásait tekintve) két aspektusra bontható. Az egyik a terület szakmai megújulása (lásd fentebb). A másik ahhoz az aurához kapcsolódik, melynek köszönhetően a régi magyar irodalom filológiája nem betűragásként, poros kéziratok indokolatlan fetisizálásaként tűnt fel az egyetemisták és a fiatal kutatók körében, hanem valamiféle már-már romantikus küldetésstudattal járó, egzotikus izgalomokban bővelkedő, a köztük élő tudós legendák fényétől bevilágított tudományos gyakorlatnak, sőt, kalandnak.

5. Interdiszciplinaritás

Sok szó esik a könyvben Klaniczay interdiszciplináris felfogásáról. „Amit fontosnak tartok: Tibor szemlélete. Tehát az, ami maga volt az interdiszciplináris szemlélet” (98, Kőszeghy Péter). Ez a kérdés többféle összefüggésben is megjelenik. Ami Klaniczayra jellemző volt, az talán nem is annyira az interdiszciplinaritás (mely elvileg feltételez valamiféle holisztikus egységet, és abban egy közös fogalmi nyelvet, melyen az egység részelemei közös nevezőre hozhatók), sokkal inkább a multidiszciplinaritás. Ebben közrejátszott Klaniczay nyitottsága, sokrétű érdeklődése, valamint a felismerés, hogy bizonyos történeti problémák valóban csak többféle tudományterület bevonásával közelíthetők meg eredményesen. Az interdiszciplinaritás olykor csak annyit jelentett: Klaniczay nem volt szakbarbár. Szükség van történészekre, művészettörténészekre, zenetudósokra, jogtörténészekre, vallástörténészekre, folkloristákra – akik nem csupán a maguk módján közelítik meg területüket, ha-

nem egymás törekvéseiből is gazdagodnak. Klaniczayt illetően az interdiszciplináris megközelítés alatt elsősorban a művelődéstörténeti kutatások figyelembevételét értették: „alapvető elvei közé tartozott [...] az interdiszciplinaritás: tehát az, hogy nem csak szűkre szabott irodalomtörténeti stúdiumokat és kutatásokat kell és lehet folytatni, hanem ezeket bele kell ágyazni egy szélesebb művelődéstörténeti összképbe. És ebbe beletartozik például az egyháztörténet, a művészettörténet, az egyetemtörténet, és így tovább” (401, Bitskey István). Úgy tűnik, hogy a különféle területekről érkező tudósok összefogásán alapuló, mintegy „munkamegosztásos” interdiszciplináris praxisoknak nagyobb volt a keletjük, mint az egyes diskurzusok merész hibridizációján alapulóknak, amilyennel például Szilasi László próbálkozott, történeti poétika és dekonstrukció „üzekedését” szorgalmazva (285, Szilasi László).

Klaniczay Gábor úgy véli, hogy az interdiszciplinaritás időnkénti előtérbe kerülése valamiféle hullámmozgástól függ.

„Volt idő, mikor azt gondolták az emberek, hogy úgy tanulhatnak meg legtöbbet a saját vizsgáladási területükről, hogy ha újragondolják mindenféle más tudományterület szempontjai szerint is. Én ebben nőttem fel, és ezt tartom jónak. De látom, hogy van egy ezzel ellentétes felfogás is, mely azt hangoztatja: mi különlegesek vagyunk, és az a nyelv és fogalmi rendszer, amit mi használunk, annyira sajátos, hogy ebbe ne akarjanak beleszólni mások. Ez egy hullámozgó dolog. Vissza fog jönni szerintem ez a másik törekvés is” (45).

Valóban, a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években előremutatónak és termékenynek számítottak az efféle megközelítések. Aztán a kilencvenes évek mámorosnak mondható, minden elméletet, minden izgalmas megközelítést behabzsoló időszakát követően újból érzékelhető a szakmai bezárkózás: „a diszciplína fellazításaként értékelik az interdiszciplinaritást” (154, Németh S. Katalin).

A megváltozott helyzetnek nemcsak szemléleti, hanem pénzügyi okai is voltak. Amíg Klaniczay tudott forrásokat teremteni, illetve később, amikor az elég nagyvonalúan megítélt NKA-, OTKA-, valamint Soros-alapítvány-támogatásokra lehetett alapozni, nagy volt a nyitottság. Mihelyt elkezdődött a források beszűkülése, mindenki visszahúzódott a saját területére. Nem feltétlenül és kizárólag területféltségből, hanem mintegy visszahátrálva ahhoz a biztonságos, minden értelemben konzervatív (és többnyire jól megtérülő) felfogáshoz, mely szerint minden tudománynak vannak saját módszerei, saját tárgyai és területei, ahonnan nem tanácsos kilépni, másokat pedig nemigen tanácsos beengedni oda.

6. Erdély

A külföldet illetően Klaniczay elsősorban a nyugat-európai kutatókkal és reneszánszkutató műhelyekkel történő együttműködést szorgalmazta; Keserű Bálint törekvéseit pedig az erdélyi kutatók (Herepei János, Jakó Zsigmond, Kelemen Lajos,

Semjén István, Benkő Samu, Sipos Gábor) bevonása határozta meg. Az erdélyi források feldolgozása a régi magyar műveltség kutatásának egyik legfőbb irányzatává vált, Keserű Bálinttal és Szegeddel a középpontban. A kapcsolatok kettős célt szolgáltak: egyrészt a határokon túl élő tudósok bevonását a régimagyaros hálózatba (ami a Ceaușescu-korszak viszonyai között csak komoly nehézségek árán valósulhatott meg), másrészt az ottani könyvtárakban, levéltárakban, gyűjteményekben rejlő forrásanyag feldolgozását, jegyzékbe vételét. A dokumentumokat gyakran igen rossz körülmények között őrizték, és a román hatóságoknak az erdélyi magyarsággal (sőt az erdélyi magyar kultúrával) szemben tanúsított ellenséges attitűdje (jobb esetben a magyar kulturális örökség pusztulásával kapcsolatos közönye) következtében ezeket a forrásokat a megsemmisülés fenyegette.

Az erdélyi örökségre, illetve az erdélyi kutatókra irányuló figyelem jó példája Herepei János írásainak sajtó alá rendezése, majd kiadása a szegediek által szerkesztett *Adattár* sorozatban.

„[Herepei] fantasztikus ember volt. Azt az elképesztő szorgalmat, amellyel az erdélyi múlt kulturális, vallás- és könyvtörténetre irányuló, peregrinációtörténetre vonatkozó levéltári kutatásokon, mások számára jószerével elérhetetlen adatokon alapuló eredményeivel a magyar művelődés- és iskolatörténeti hagyatékok feltárta, az egyedülálló. Keserű Bálint éles figyelmének és áldozatos munkájának köszönhető, hogy szétszóródott publikációit több szakma számára is megismerhetővé tette és kötetekbe szerkesztette. De, Keserű Bálintra olyan jellemzően, ez az aktus, hogy a Herepei-dolgozatokat megmentette a szétszórattatástól, nem csupán kéziratmentő, tudományos adat-óvó, hanem embermentő vállalkozás is volt” (54, Jankovics József).

Hasonlóképpen tudósít a kötet Jakó Zsigmondról: „Bálint tartotta a lelket a professzorban igazán, mert ő volt az egyik magyar kapcsolata, ez akkoriban még nem nagyon működött, és a hazai történészek is csak később kezdték felfedezni a Jakó-munkásságot” (55, Jankovics József).

Ez a munka nemcsak szakértelmet, hanem küldetéstudatot, elszántságot, lemondást, nem ritkán személyes bátorságot is követelt. Mind a magyarországi, mind a határon túli kutatók visszaemlékezéseiben nagy súllyal szerepelnek a kommunista időszak Romániáját jellemző elborzasztó körülmények, mind a mindennapokat, mind a kutatást tekintve. Az erdélyi utakat kémfilmekbe illő jelenetek színesítették. Egyes kutatók a szabadban sétálva diktálták le magyarországi kollégájuknak a bibliográfiákat és egyéb adatokat, ahol nem tudták lehallgatni őket.

„Zsiga bácsi [Jakó Zsigmond] nagyon kemény ember volt, ő tényleg félnapig mondta, mondta, leírni nem szabadott, meg kellett jegyezni: az adatoktól elkezdve az üzeneteket [...]. Ő minden második évben jöhetett Magyarországra, és minden második évben Borszéken, az erdő-

ben találkoztunk konspirációs dolgokban. Balczó Feri bácsinál bérelt mindig egy szobát, és volt hogy én ott alhattam én is a faluban, meg hát kint találkoztunk az erdőben, és sétálva mondta el a dolgokat, mert ott nem hallgatták” (267, Monok István).

Felmerülhetett a gyanakvás is: a magyarországi kutatók felbukkanása valóban tudományos kapcsolatfelvételt jelent, vagy esetleg a „Szeku újabb trükkjéről” van szó? (90–91, Kószeghy Péter). Keserű Bálintnak egy romániai vécében ismeretlen férfi adta át Thordai János zsoltárfordításait (207, Keserű Bálint). Az iratokat vasúti kocsik ülése mögé, vécéartályokba, hátizsák fémvázának csövébe, családi fotóalbum lapjai közé rejtették (266, 268, Monok István). A magyarországi publikációk esetében az erdélyiek nevét nem lehetett kiírni, mert bajuk lehetett belőle, a kutatók álnéven vagy nevük említése nélkül dolgoztak (269, Monok István; valamint 525, Kovács András). Mai szemmel nézve tanulságos látni, hogy a Kádár-korszak tudományos élete nem csak a kapitalista Nyugattól volt erősen elszigetelt – az elszigeteltség a szomszédos, az akkori politikai frázissal élve: a „baráti” szocialista országok viszonylatában is megmutatkozott. Klaniczay és Keserű Bálint törekvései éppen ezt a kettős elszigeteltséget kívánták oldani, mindegyikük a maga módján.

7. Hungarológia

Klaniczay sokrétű munkásságában fontos szerepet töltött be a hungarológia újjászervezése, valamint rangjának helyreállítása is. „Klaniczayban fantasztikus egységteremtő szándék fogalmazódott meg, hogy összehozza azokat, akik a világon magyarságtudománnyal foglalkoznak. Akik nem magyarként teszik ezt, azokat meg különösen. Nem tudtuk még akkor, hogy mi ez a magyarságtudomány, ezt a szót nem lehetett leírni” (78, Jankovics József). Nemcsak Klaniczay sokat emlegetett szervezői zsenialitására, hanem ugyancsak sokat emlegetett diplomáciai érzékére is szükség volt. A hungarológia (és a két világháború között népszerű szinonimája: a magyarságtudomány) a hivatalosság szemében gyanús pályának számított. Létrejötté és története összekapcsolódott a Horthy-kor tudománypolitikai törekvéseivel; a nemzetközi propaganda, a magyar „kultúrfölény” hirdetésének jellegzetes terepévé, közvetítő csatornájává vált. Az 1935-ben indított *Magyarságtudomány* folyóirat (Ortutay Gyula főszerkesztésével), az 1939-ben létesített Magyarságtudományi Intézet (Eckhardt Sándor igazgatásával) a Horthy-korszak reprezentatív intézményei voltak. Németh Lászlónak a magyar sorskérdéseket centrumba helyező hungarológiai víziói ugyancsak rossz hírért keltették a magyarságtudománynak. A magyar kulturális diplomácia egyes vezéralakjai (mint például a berlini magyar tanszéket igazgató Farkas Gyula) tudományos munkáikban sem titkolták szélsőséges nézeteiket.²³ További problémát jelentett, hogy a megújult hungarológiának

²³ Vö. FARKAS Gyula, *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban, 1867–1914*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1939.

a kommunista rendszer elől nyugatra emigrált tudósokat, valamint a szomszédos országok területén kisebbségben élő kutatókat is meg kellett szólítani. Nagy szükség mutatkozott olyan átfogó megközelítésre és szervezetre, mely egységbe foglalja a magyarság kultúrájával kapcsolatos kutatási törekvéseket, illetve ezeket a nemzetközi szintereken is megfelelő módon tudja reprezentálni. Klaniczay figyelme a hungarológia újjászervezését illetően mind egy átfogó tudományos ernyőszervezet létrehozására, mind a kongresszusok szorgalmazására, mind a folyóiratalapításra kiterjedt.²⁴ A hungarológia intézményesülése lassú és körülményes folyamat volt. 1977-ben Nyíregyházán megalakult a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. Itt az elnevezés még bizonyos óvatosságról tanúskodik: a „magyar filológia” neutrálisabban hangzott, mint a „hungarológia” vagy pláne a „magyarságtudomány”. Idővel az utóbbi kifejezések is elfogadottá váltak, noha sokan idegenkedtek ezek kissé narodnyik felhangjaitól.²⁵ 1977-ben létrejött a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság (főtitkár: Klaniczay Tibor; később, 1991-től Jankovics József); 1979-ben indult a *Hungarológiai Értesítő*, majd 1985-ben Klaniczay és Sinor Dénes kezdeményezésére a *Hungarian Studies*, mely szaktanulmányokat közölt (78, Jankovics József); 1981-ben pedig megrendezték az első Hungarológiai Kongresszust.

8. Összegzés

A kötet interjúit átszövő hanyatlásnarratívákat csak röviden szeretném említeni. Érthető, hogy mind Klaniczay váratlan halálának, mind az erre következő időszak szervezeti konfliktusainak, mind a rendkívüli módon megváltozott kutatási és finanszírozási körülményeknek, és végül a megváltozott művelődési szokásoknak köszönhetően a megszólaltatottak körében meglehetősen általános a meggyőződés: „régén minden jobb volt”, és a Klaniczay által meghatározott időszak volt az „aranykor”. De a kötet másféle tanulságok megfogalmazásra is lehetőséget kínál. Egyes régimagyaros szakkérdéseknek a kötetben felvetődő, egymással olykor vitatkozó megítéléseivel nem szeretnék foglalkozni; megteheti ezt a korszak bármelyik nálam egyrészt értelemszerűen avatottabb, másrészt magát esetleg megszólítottnak érző kutatója. A kötet célkitűzése sem az, hogy szakmai vitákat folytassanak le a lapjain, noha erre is találunk példát. Figyelemreméltó a Rebakucs és a körülötte kialakult hálózat tagjainak rekrutációs háttere (kádergyerek, egyházi személy, polgári származék, ritkábban munkásosztálybeli vagy paraszti származás, itthoni vagy külföldi magyar, generációs hovatarozás stb.). Az interjúk alapján jól láthatóvá válnak azok a faktorok, melyek a Rebakucs történetét domináló több évtizedes államszocialista időszakban egyszerre jelentettek előnyt vagy hátrányt, vagy egyszerre mindkettőt a szóban forgó kutatók, illetve műhelyeik számára. Végül: a Rebakucs története igen tanulságos a kulturális globalizáció folyamatának tanulmányozása szempontjából;

²⁴ KLANICZAY Tibor, *A magyar filológia helyzete külföldön* (1973) = K. T., *Hagyományok ébresztése...*, i. m., 40–56, 49.

²⁵ A „hungarológia” vagy „hungarisztika” elnevezést kezdetben Klaniczay sem érezte szerencsésnek; lásd *Uo.*, 40.

modellje annak, hogy valamely többszörös hátránnyal (regionális elmaradottság, diktatórikus berendezkedés, represszív kultúrpolitika) küzdő speciális szakterület miként válhat a nemzetközi folyamatok részévé, miként válhat a periféria tudományossága a centrum számára is jelentős, a politikai egzotikumon jóval túlmutató produkcióvá.